

СЫР БОЙЫ

1929 жылдың 1 шілдесінен шығады

6

ҚАЗАН
СЕЙСЕНБІ

2015 ЖЫЛ
№150 (19038)

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСТЫҚ ГАЗЕТІ

www.syrboyi.kz

Биыл туғанына 125 жыл толатын, сонау 1942 жылы Еуропа төрінде, Германия жерінде қайтыс болған ұлы күрескер Мұстафа Шоқайдың саяси қызметін екі бағытта қарастырған жөн. Бірі – ұйымдастырушылық іс-әрекет. Екіншісі – шығармашылық қызмет.

Мұстафа Шоқайдың тәуелсіздік санасының қалыптасуы өз заманымен, патшалық Ресейдің отарлық саясатымен тікелей байланысты болды. Ойы сергек, ары таза жанның сезімінде ең алғаш өзі есіп-өнген саяси-әлеуметтік ортада болған жайлар терең із қалдырады. Бұл туралы жолдасы Мария Шоқайдың «Менің Мұстафам» атты естелігінде патшаның жергілікті шенеуніктерінің Шоқай әулетінің екі рет кірпіштен салынған үйін ақысыз-пұлсыз иеленсе, ал егістігін тіпті тартып алғаны

және Петроградтың оқушы жастары «Сиратель-Мустахим» жақтаушыларының жаңа әрекеттері туралы үндеу қабылдаулары, діннің тазалығын мәселе етіп көтерулері болашаққа бағдар болатын.

Дегенмен, Мұстафа Шоқай Алаштың басқа жетекшілері сияқты тәуелсіз идеясына даңғыл жолмен келген жоқ. Мысалы, 1917 жылғы Ақпан буржуазиялық-демократиялық революцияның нәтижесінде патшалық монархияның тақтан түсуін қызу қолдаған Ә.Бөкейхан, М.Дулатұлы және М.Шоқайлардың «Алаш ұлына» атты сүйінші хатта: «Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бұ күн теңелдік. Қам көңілде қаю арман қалған жоқ. ...Россия қол астындағы халықтардың бәріне: дін, ұлт, тіл айырмасына қарамай, азаттық әперді» деп жазған болатын. Алайда

тепкісінде жатқан Түркістан ұлттық ұйымынсыз құтқару мүмкін еместігін түсінді. Ел ішіндегі кеңестік саясатқа қарсы әртүрлі бас көтерулерден хабардар Мұстафа Шоқай 1930 жылы жазған «Көтерілістен – ұйымшылдыққа» деген мақаласында өзара байланысы жоқ жергілікті сипаттағы бой көтерулермен атамекенді азат етуге болмайтындығын ескерте отырып, ол күнді бір саяси ұйымға бірігуді алға тартты. Сондай «Түркістан ұлттық бірлігі (ТҰБ)» атты ұйымның Орталық комитетінің алдымен мүшесі, кейін жетекшісі ретінде ол алда тұрған ең маңызды міндетті былай айқындап еді: «1) Түркістанды орыс пролетариаты үстемдігінен құтқару; 2) Түркістанда орыстың кез келген үстемдігінің орнауына жол бермеу; 3) Бәрінен бұрын ұлттық, тәуелсіз Түркістан мемлекетін құру болып табылады». Бұл әртарапта бытырап жүрген жас түркістандықтарды тәуелсіздік мұраттар жолындағы қасиетті күрес майданына топтастырудың бірден-бір жолы болатын.

Мұстафа Шоқай азаттық пен тәуелсіздікке бастайтын ең төте және ең қысқа жол – Түркістан ұлттық майданының ішкі бірлігін барынша нығайта отырып, оны ұлт-азаттығы үшін күрес жүргізіп жатқан басқа халықтардың күрес орталықтарымен тығыз үйлестіру қажеттігін, онсыз азаттық пен бостандық бос сөз болу мүмкін деп ескертті. Осы жолда Еділ-Орал, Қырым, Әзірбайжанда тұратындар бауырлармен қатар Кавказ халықтары, Украина және орыс казактарының тәуелсіз мемлекет құру жолына түскен бөлігімен ұйымдық тұрғыдан тығыз байланыстар орнату қажеттігін, бір орталыққа біріккен бірінғай майдан құру керектігін де алға тартты. Осы бағытта «Достық комитеті» құрылып, онда Шоқай белсенді қызмет атқарды. Сонымен бірге 1928 жылы Варшавада Польшаның Бас штабы мен Сыртқы істер министрлігінің Шығыс бөлімі эмигранттардың барлық топтарын біріктіру және КСРО-ға қарсы пайдалану туралы Ю.Пильсудскийдің алға қойған міндеттеріне байланысты құрылған «Прометей» (Ресейдің өзгіндегі халықтар лигасы) халықаралық ұйымында да қызмет атқарады. Бұл ұйымға Әзірбайжан, Дон, Карелия, Грузия, Волга бойы, Қырым, Кубань, Солтүстік Кавказ, Түркістан, Украинаның және басқалардың өкілдері кірген еді. 1934 жылы жазылған «Кавказия федерациялық келісімі» атты мақалада бұл ұйымға мынандай сенім көрсетілді: «Біздерге, Ресейден бөлініп өзіміздің тәуелсіз мемлекетімізді құру мақсатында күресіп келе жатқан халықтарға, Ресейге қарсы бағытталған ұлттық күресіміздің мүддесі тұрғысынан қарағанда Кавказ мәселесі айрықша маңызды. ...Біз бұл келісімді таяу болашақта өз рөлін толық атқарып, атамекенімізді орыс империализмінің бұғауынан құтқаруға көмектеседі деген үміттеміз». Осы міндетті жүзеге асыру үшін саяси күрестің мынандай тамаша тактикасын ұсынады: «Орыс империализміне қарсы күрес майданындағылардың ұлтын, дінін, нәсілін, партиясын терген-тектемейік, аламайық. Тек осындай жол ғана бізді ұлттық азаттыққа жеткізе алады... Бұдан басқа жолдардың барлығы алдамшы, тұйық». Мұндай тәсілдерді таңдап алу да ұлттық талап-тілектердің толық жүзеге асырылуына көмектесетінін саяси күрес тәжірибесі талай рет дәлелдене болатын.

Көреген саясаткер Мұстафа Шоқайдың 1930 жылғы «Түркістан ақындарынан» атты мақаласында айтылған «Біз құл болып тұра алмаймыз. Біз ұлт азаттығымызды аламыз» деген асыл арманы араға алпыс жыл салып барып жүзеге асты.

Мұстафа Шоқай еліне деген сарғайған шексіз сағынышын бір сәт баса алмай, жат жерді мәңгілік мекен етті. Алайда ұлы тұлғанын асқақ арманы орындалды. Елінде тәуелсіздікке жеткен, мәні мен мазмұны жағынан жаңа тұрпаттағы мемлекет құрып жатқан сүйікті халқы бар. Сол халқына мәңгі өлмейтін шығармаларының 12 томдық толық жинағы жетті. Бұл телейге-теңіз мол мұра бүгінгі Қазақстанымыздың рухани қазынасын байытып, келешегін кемелдендіре түсуге игі ықпал етері сөзсіз.

Әбдіжәлел БӘКІР,

саяси ғылымдарының докторы,
Қазақ гуманитарлық заң университетінің
профессоры.

МҰСТАФА ШОҚАЙ МҰРАСЫНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗДІК ИДЕЯСЫ

жөнінде айтылған. Сонан соң Мұстафа Ташкенттегі гимназияны өте жақсы бітіргенде оған тиісті алтын медальды генерал Самсоновтың орыс баласына жаздырған еді. Сондай-ақ сол кездегі қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен, қарақалпақ, орыс және басқа түрлі ұлт өкілдері тұратын Орта Азия кіндігі, Түркістан аймағының бас қаласына елден келген кісілердің түрлі өтініш-арыздарын шешуге қатыса отырып, жергілікті жұртшылық арасындағы әлеуметтік, құқықтық теңсіздікті көзімен көрді, жүрегінен сезді. Болашақ саясаткердің Петербургте оқыған, қызмет атқарған жылдары да оның саяси университеті болды. Ең алдымен ол терең білім алды, сонан соң орыс зиялы қауымының революциялық-демократиялық және либералистік топтарының ықпалымен саяси еркіндік пен әлеуметтік әділдікті жақтаған демократиялық үрдістерді бойына сіңірді. Мұстафа Шоқай 1933 жылғы «Есімдегілерден... (Ресейдегі түрік студенттер өмірінен)» атты мақаласында «Мен Ресейді реакция жайлаған, жоғары оқу орындары, әсіресе, университеттер тікелей полицияның бақылауына алынған 1910-1914 жылдары Петербург университетінде оқып жүрген болатымын. Жағдайдың сондайлығына қарамастан, біз, студенттер, саяси бой көрсетулерге шығатынбыз. Үкіметке қарсы шешімдер қабылдап, көшелерде демонстрациялар жасайтынбыз» деп жазуы өзінің студенттер арасындағы саяси қозғалыстар ортасында болғандығын айғақтайды.

Мұстафа Шоқайдың өзіндік ой-пікірінің алғашқы көріністерін арасында өзі де бар бір топ студенттердің 1913 жылдан шыға бастаған «Қазақ» газетіне жолдаған құттықтау хаттарынан да аңғаруға болады. Олар Орынборда шықпақшы болып жатқан «Қазақ» газетінің «қадамы қайырлы, бауы берік, өмір жасы ұзақ болып, мақсұтқа жетпегіне тілектестіктерін» білдіре отырып, қазақ жұрты үшін аса маңызды екі мәселені көтереді. Оның бірі – «Қазақ» газетін «бір жағадан бас шығарып, бір ауыздан сөз шығарып», «мұңды жұртымыздың мұңдасып, бірінің хал-жайын бірі біліп тұруына да жәрдемдесу». Екіншісі – «бір нәрсе жазғанда басқа әріп, фарсы, ноғай қарындастарымыздың (қандас, туыс деген мағынада – Ә.Б.) сөздерін; орысша оқығандарымыз орыс, яки басқа Еуропа жұртының тілдерін орынсыз көп кірістірмей, өзіміздің қазақтың нағыз қара тілімен жазу». Осыларды оқи отырып, мемлекеттік мәртебеге ие болғанына ширек ғасырдан асса да, ана тіліміздің тәуелсіз еліміздің төріне шыға алмай отырғаны еріксіз ойландырады. Сондай-ақ Петербурда оқитын түркі халықтарының бір топ жастарының (ішінде Мұстафа Шоқай да бар – Ә.Б.) екінші бір топтың құрған патшаға жағымды діни ұйым құрғандарына қарсы шығып, «Сиратель-Мустахим»

көп ұзамай-ақ Уақытша үкіметтің саяси әрекетіне баға бере отырып, Мұстафа Шоқай өзінің «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» деген туындысында: «Біз бұл тұста 1917 жылғы революция ұлттық мемлекет құрумызға мүмкіндік береді деп үміттеніп, сеніп едік. Бұл үмітіміз бен сеніміміз ақталмай, алданып қалдық» деп жазған-тұғын.

Университетті белгілі себептермен мерзімінен кештеу болса да, ойдағыдай бітіріп, елге ораған Мұстафа Шоқай саяси қозғалыстың қайнаған қазанына түсті де кетті. Бұл 1917 жылы 22 қарашада Ташкентте Түркістан кеңестерінің өлкелік съезінің қорытындыларына риза болмаған Мұстафа Шоқай бастаған топ 1917 жылы 28 қарашада Қоқан қаласында өткен аймақ мұсылмандарының IV Төтенше съезінде Түркістан аймағын Ресей демократиялық республикасымен бірлікте, жұрт өзін-өзі басқаруға, бөлек жасауға ерікті территориялық автономия етіп жариялайды. Бұл, шын мәнісінде, Түркістан халықтарының саяси, экономикалық және рухани дербестікке ұмтылысының көрінісі еді. Алайда Мұстафа Шоқай 1930 жылы жазылған «Автономиядан – тәуелсіздікке» атты мақаласында Түркістан (Қоқан) автономиясы туралы өзінің ойларын былай қорытындылаған болатын: «Автономия біздің басымыздан кешкен бір тарихи құбылыс. Бүгін біз оны еске түсіруменен ғана шектелмейіз. Қайталамаймыз!»

Міне, мұның барлығы Мұстафа Шоқайдың Түркістанның тәуелсіздігі жолындағы саяси күресінің баспадақтары болатын. Ал тәуелсіз үшін күрес идеясы, халқының азаттық алуы туралы ой-тұжырымдар 20-жылдардың аяғына қарай айқындалды.

Мұстафа Шоқайға жат жердегі мұғажырлық (эмиграциялық-автор) өмірдің тауқыметін тарта отырып, ұлтының азаттығы үшін күресін бір сәт толастатқан емес. Айырмасы енді күресті негізінен қалам ұшымен жалғастырды. Бұдан кейінгі мұрат Түркістанда түрі жағынан да, мазмұны жағынан да ұлттық болатын мемлекеттік құрылымға қол жеткізу болмақ, сонда ғана халқымыз өз жерінің нағыз қожасы бола алады деп атап көрсеткен болатын. Осыдан сегіз жыл кейін жазылған «Жауларымыз біздің қызметтеріміз туралы не айтады?» атты мақаласында «Бұл – біздің ұлттық мұратымыз, ұлттық арман-мүддеміз. Біз тек осы идея ғана үшін қызмет етеміз. Атамекеніміздің ішіндегі және сыртындағы барлық ұлттық күштерімізді осы идея төңірегінде топтастыруға барынша тырысамыз» деп жазды.

Мұстафа Шоқай тәуелсіздік үшін күрестің тактикасын да нақты көрсете алды. Ол ұлттық жаудың тым күшті екенін, сондықтан большевиктер